

prof. dr hab. dr h. c. mult. Brunon Hołyst

Menendżerska Akademia Nauk Stosowanych,

Nasarava State University, Keffi (Nigeria)

ORCID: 0000-0001-8673-1485

POSTAWY OBYWATELSKIE W PROFILAKTYCE WIKTYMIZACYJNEJ

CITIZENSHIP ATTITUDES IN VICTIMIZATION PREVENTION

Streszczenie

Aktywność obywatelska, czyli dobrowolne działanie na rzecz interesu społecznego traktowane jest jako podstawa istnienia społeczeństwa obywatelskiego. Aktywność obywatelska wyraża się m.in. w dawaniu czasu, pracy, energii, wiedzy czy pieniędzy, a więc udzieleniu własnych zasobów na rzecz innych – dla cudzego, ale i własnego dobra. Omawiany rodzaj aktywności charakteryzują dwie właściwości. Po pierwsze jest to aktywność celowa, a jej podstawą jest fakt, że człowiek jest istotą dynamiczną, działającą. Konkretnie działania są kierowane ku czemuś, a więc nie są bezpośrednią reakcją wynikającą z pojawienia się określonych czynników zewnętrznych, ale są wynikiem poznawczej analizy sytuacji. Omawiany rodzaj aktywności dotyczy działań podejmowanych przez jednostkę samodzielnie lub razem z innymi, z intencją nastawioną na dobro członków własnej społeczności. Każde, nawet indywidualnie realizowane działanie na rzecz innych zawiera kontekst społeczny. Wówczas „społeczny” nie oznacza „grupowy”, lecz „podejmowany na rzecz społeczności”. Artykuł szczegółowo analizuje nie tylko istotę aktywności obywatelskiej, edukację obywatelską, „organizacje obywatelskie”, ale także płacenie podatków.

Summary

Civic activity, i.e. voluntary action for the benefit of social interest, is regarded as the basis for the existence of civil society. Civic activity is expressed, among other things, in the giving of time, labor, energy, knowledge or money, that is, in the giving of one's own resources for the benefit of others – for someone else's benefit, but also for one's own benefit. The type of activity in question is characterized by two properties. First, it is a purposeful activity, and it is based on the fact that man is a dynamic, acting being. Specific actions are directed toward something, and therefore are not a direct reaction resulting from the appearance of certain external factors, but are the result of a cognitive analysis of the situation. The type of activity in question refers to actions taken by an individual alone or together with

others, with an intention aimed at the welfare of members of his own community. Every, even individually implemented action for the benefit of others contains a social context. Then "social" does not mean "group", but "undertaken for the benefit of the community. The article examines in detail not only the essence of civic activity, also civic education, "civic organizations" and paying taxes.

Wstęp

Aktywność obywatelska, czyli dobrowolne działanie na rzecz interesu społecznego, jest traktowane jako podstawa istnienia społeczeństwa obywatelskiego. Społeczeństwo takie stanowi istotę współczesnego państwa, funkcjonującego w systemie demokratycznym, stwarzającego przestrzeń dla ludzkiej aktywności, dającego możliwość realizacji działań motywowanych troską o dobro wspólne¹. Pomimo istotnego znaczenia aktywności obywatelskiej dla funkcjonowania państwa demokratycznego, ten rodzaj działalności jest charakterystyczny jedynie dla części obywateli. Aktywność obywatelska to aktywność społeczna jednostek, będąca wynikiem indywidualnych motywów lub oddolnych inicjatyw społecznych, nastawiona na realizację interesu społecznego².

Istota aktywności obywatelskiej

Aktywność obywatelska wyraża się m.in. w dawaniu czasu, pracy, energii, wiedzy czy pieniędzy, a więc udzielaniu własnych zasobów na rzecz innych – dla cudzego, ale i własnego dobra. Omawiany rodzaj aktywności charakteryzują dwie właściwości. Po pierwsze jest to aktywność celowa, a jej podstawą jest fakt, że człowiek jest istotą dynamiczną, działającą. Konkretnie działania są kierowane ku czemuś, a więc nie są bezpośrednią reakcją wynikającą z pojawienia się określonych czynników zewnętrznych, ale są wynikiem poznawczej analizy sytuacji³. Aktywność obywatelska jest wynikiem świadomej i intencjonalnej analizy sytuacji, a jej celem jest dbanie o interes grupowy. Osoba podejmująca aktywność obywatelską, dostrzegając jakąś potrzebę w środowisku, sama inicjuje działanie lub dołącza się do działań już podejmowanych. Jeśli zaś brakuje odpowiednich możliwości działania, angażuje się, by je stworzyć⁴. Aktywność obywatelska jest również aktywnością społeczną – jest realizowana dla innych, ze świadomością bycia częścią społeczności i wynika z faktu, iż człowiek jest istotą społeczną, a więc jest nastawiony na działania nie tyle dla dobra jednostki, ile dla dobra wspólnego grupy, ponieważ tego wymaga życie w zbiorowości.

¹ M. Edwards, *Civil Society*, Wiley & Sons, New York, 2019; por. także B. Hołyst, *Wiktymologia społeczna*, Warszawa 2021, PWN.

² F. Powell, *The Politics of civil society*. Bristol University Press, 2013.

³ R. Klamut, *Aktywność obywatelska jako rodzaj aktywności społecznej – perspektywa psychologiczna*. „Studia Socjologiczne” 2013, 208, s.187–203.

⁴ A.M. Omoto, M. Snyder, J.D. Hackett, *Personality and motivational antecedents of activism and civic engagement*. „Journal of Personality” 2010, 78, s. 1703–1734.

Omawiany rodzaj aktywności dotyczy działań podejmowanych przez jednostkę samodzielnie lub razem z innymi, z intencją nastawioną na dobro członków własnej społeczności. Każde, nawet indywidualnie realizowane działanie na rzecz innych zawiera kontekst społeczny. Wówczas „społeczny” nie oznacza „grupowy”, lecz „podejmowany na rzecz społeczności”. Celem jest więc w pierwszym rzędzie interes innych, chociaż ten rodzaj aktywności może także przynosić zysk osobie działającej. Aktywność obywatelska jest rodzajem aktywności człowieka nakierowanej na interes społeczeństwa, chodzi jednak nie tyle o działania podejmowane razem, ile o działania inicjowane z myślą o innych członkach własnej społeczności. Aktywność obywatelska jest kategorią złożoną i niejednorodną, obejmującą szeroki zakres możliwych działań. Najczęściej jest definiowana przez wyliczanie składających się na nią działań a są to działania na rzecz potrzebujących, uczestnictwo w stowarzyszeniach, organizacjach pozarządowych, kościelnych, działania na rzecz najbliższego otoczenia, pomoc potrzebującym, zaangażowanie w akcje społeczne, udział w działalności komitetów rodzicielskich w szkołach, zaangażowanie w aktywność polityczną, jak podpisywanie petycji, udział w demonstracjach (aktywność polityczna niekonwencjonalna), udział w wyborach (aktywność polityczna konwencjonalna), przynależność do partii politycznych, uczestnictwo w strukturach władzy na szczeblu samorządowym czy ogólnokrajowym itd.⁵

Wyróżnia się dwa rodzaje aktywności obywatelskiej, a w ich ramach bardziej szczegółowe formy⁶. Tak więc wyróżnia się aktywność obywatelską spontaniczną, rozumianą jako działanie na rzecz lokalnej społeczności, a w jej ramach aktywność protestacyjną i konstruktywną. Drugi rodzaj to aktywność zorganizowana, rozumiana jako działanie w ramach organizacji i stowarzyszeń społecznych, politycznych, kościelnych. W ramach aktywności obywatelskiej wyróżnia się trzy grupy działań: pomaganie innym ludziom, udział w organizacjach i zaangażowanie w politykę, które są analizowane w kontekście szerokiego zespołu uwarunkowań, składających się na kapitał ludzki i społeczny⁷. Partycypacja obywateli w społeczeństwie przyjmuje wiele form działań nastawionych nie na własny interes, ale na rzecz najbliższego otoczenia lub szeroko rozumianego społeczeństwa. To zaangażowanie obywatelskie może mieć charakter pomocy innym ludziom, pracy w ramach wolontariatu, podejmowanej czy to indywi-

⁵ R. Klamut, Kwestionariusz aktywności obywatelskiej (KAO) – narzędzie do badania różnych rodzajów aktywności obywatelskiej. „Psychologia Społeczna” 2015, 32, s. 68–83.

⁶ M. Lewicka, Ways to make people active: The role of place attachment, cultural capital, and neighbourhood ties. „Journal of Environmental Psychology” 2005, 25, s. 381–395.

⁷ K. Skarżyńska, K. Henne, *Szkoła, media, kapitał społeczny. Jak korzystanie z mediów różnicuje kapitał społeczny różnych środowisk szkolnych*, „Przegląd Psychologiczny” 2007, 50, s. 65–93.

dualnie, czy w ramach organizacji, może mieć także charakter polityczny, jak udział w wyborach parlamentarnych czy w kampanii wyborczej kandydata⁸.

Niekiedy łączy się perspektywę wzrostu poziomu aktywności z wyróżnieniem odrębnych rodzajów działań obywatelskich. Wyodrębnia się formę bierną, częściowo aktywną i aktywną. Forma aktywna jest opisywana przez aktywność społeczną, polityczną, ukierunkowaną na zmiany oraz na rozwój osobisty. Taki złożony model pozwala opisać sześć wymiarów zachowania obywatelskiego – od najbardziej podstawowych (poczucie tożsamości narodowej jako forma bierna) do różnych form aktywności⁹. Przedstawione klasyfikacje uwzględniają dwa podstawowe obszary działań społecznych, które budują przestrzeń aktywności obywatelskiej – z jednej strony są one podejmowane na rzecz interesów osób potrzebujących i są nastawione na poprawę jakości życia współobywateli przez bezpośrednie działania na ich rzecz, z drugiej są podejmowane także w celu poprawy jakości życia, ale poprzez wpływanie na kształt polityki i zmianę przepisów prawa.

Wyróżnienie dwóch obszarów zaangażowania można traktować jako pierwsze z dwóch podstawowych kryteriów charakteryzowania aktywności obywatelskiej. Drugim kryterium jest nastawienie jednostki względem innych ludzi w kontekście podejmowanych działań. Zaangażowania na rzecz współobywateli mogą być realizowane indywidualnie, samodzielnie albo wspólnie z innymi, utożsamiając się z grupą, której jednostka czuje się częścią. Często uwzględnia się aspekt wspólnotowości w charakteryzowaniu odrębnych form aktywności obywatelskiej. Realizacji zadania, jakim jest przygotowanie jednostek do aktywności obywatelskiej, w coraz większym stopniu oczekuje się od szkoły, jako instytucji publicznej. Od niedawna systemy edukacji obywatelskiej stały się także przedmiotem polityki państw narodowych¹⁰. Edukacja obywatelska jest praktyką kontekstualną, a jej rola, cele, treści i metody są powiązane z typem ustroju politycznego, typem społeczności, tradycją i kulturą polityczną. Edukacja ta będzie różna w państwach demokratycznych i autorytarnych, a w poszczególnych krajach demokratycznych, będzie proponowała inne treści i metody także ze względu na różne tradycje i systemy edukacyjne.

Edukacja obywatelska ma również odmienną wagę, zakres i treści, zależnie od przemian i charakteru sfery publicznej, a w konsekwencji znaczenia działań obywatelskich dla stabilności systemu politycznego. Zakres edukacji obywatelskiej jest szerszy w demokracji partycypacyjnej, gdyż rola edukacji

⁸ S.T. Guentert, T. Wehner, H.A. Mieg, *Organizational, Motivational, and Cultural Contexts of Volunteering*. Springer, New York, 2022.

⁹ D. Cortright, M. Greenberg, L. Stone, *Civil Society, Peace and Power*. Rowman & Littlefield Publishers, Lanham, MA, 2016.

¹⁰ J. Butt-Pośnik, M. Butt-Pośnik, B. Widmaier, *Uczestnictwo obywatelskie i polityczne – czy mamy do czynienia z efektem przenikania (spill-over effect)* [w:] A. Kordasiewicz, P. Sadura (red.): *Edukacja obywatelska w działaniu*. Wyd. Naukowe Scholar, Warszawa, 2013, s. 197–219.

politycznej to przygotowanie jednostek nie tylko do udziału w procedurach, takich jak głosowanie, charakterystycznych dla demokracji przedstawicielskiej, lecz także do dodatkowych aktywności, polegających na konstruowaniu i podejmowaniu oddolnych działań czy wręcz na współrządzeniu¹¹. Jeszcze w latach dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku edukacja obywatelska definiowana była jako edukacja polityczna, której zakres odnosił się głównie do sfery polityki, udziału w wyborach, wiedzy na temat systemu politycznego, instytucji, regulacji prawnych. Chodziło o kształcenie poinformowanego, odpowiedzialnego obywatela, ale w gruncie rzeczy jej istotą była wąsko rozumiana aktywność związana ze śledzeniem poczynań parlamentu, rządu i partii politycznych.

W demokracjach zachodnich dopiero od kilkunastu lat program edukacji w zakresie aktywnego obywatelstwa jest systematycznie włączany do programów kształcenia¹². Problem jakości edukacji obywatelskiej podnoszony jest w kontekście dyskusji nad kryzysem demokracji, na który lekarstwem ma być demokratyzacja demokracji. Deficyt demokratycznych procedur odczuwalny jest nie tylko na poziomie Unii Europejskiej, lecz także poszczególnych krajów członkowskich. Problemem stanowiącym podstawę do postulowania rozwoju edukacji obywatelskiej jest apatia wobec procesów politycznych na różnych poziomach, przejawiająca się m.in. malejącą frekwencją wyborczą. Dzisiejsze społeczeństwa charakteryzują się ograniczonym rozumieniem polityki, a obywatele nie są świadomi realizowanych polityk publicznych, dylematów, przed jakimi stoją rządzący, nie znają programów partii, zasad, nie śledzą debat. Istnieje silne przekonanie, że współczesne demokracje potrzebują lepiej poinformowanych i politycznie wykształconych obywateli. Kolejnym problemem jest powierzchowna aktywność społeczna, ograniczająca się często do zaangażowania finansowego – wspierania datkami stowarzyszeń, zamiast świadczenia pracy wymagającej poświęcenia swojego czasu, np. poprzez organizację przedsięwzięć, uczestniczenie w spotkaniach, zebraniach czy przyjmowanie oficjalnych funkcji.

Edukacja obywatelska bywa traktowana jako środek na deficyt zasobów umożliwiających aktywność obywatelską, której podstawę stanowią chęć i umiejętność współpracy. Niekiedy w wyjaśnieniach tego stanu, wskazuje się na kryzys więzi międzyludzkich, zarówno w sferze prywatnej (przyjaźnie, małżeństwa), jak i publicznej, czyli uczestnictwo w sformalizowanych grupach (stowarzyszenia, związki pracownicze itp.). Zwraca się też uwagę na zmianę charakteru więzi, co wyraża się m.in. w tym, iż ludzie chętniej nawiązują krótsze znajomości, decydują się raczej na pracę przy konkretnych

¹¹ H. Hermans, R. Bartels, *Citizenship Education and the Personalization of Democracy*. Routledge, New York, 2020.

¹² R. Leighton, L. Nielsen, *Student Identity and Citizenship*. Palgrave, Macmillan, Camden, 2021.

wspólnotowych projektach niż na członkostwo w organizacji. Zjawisku temu towarzyszy wzrost liczby nawiązywanych kontaktów, a znajomości są bardziej zróżnicowane, co znacząco przyczynia się do zwiększenia tolerancji. Istotnym czynnikiem podkreślania roli edukacji obywatelskiej jest postrzeganie sytuacji rodziny jako kryzysowej. Mamy do czynienia z dyferencjacją modeli wychowawczych, w ramach których przekazywane są różne wzorce i wartości, a dużą rolę odgrywa kompleksowy projekt edukacji obywatelskiej, której zadaniem jest uwspólnianie reguł życia publicznego¹³. Podkreśla się, iż ludzie muszą dysponować umiejętnościami, niezbędnymi do uczestniczenia w życiu publicznym i w tym powinni móc liczyć na wsparcie ze strony instytucji politycznych i społecznych.

Edukacja obywatelska

Współcześnie edukacja obywatelska wydaje się ważniejsza niż kiedyś, ponieważ sfera publiczna w coraz większym stopniu zarządzana jest przy współdziałaniu obywateli. Zasada dobrego rządzenia obowiązująca w Unii Europejskiej i wyznaczająca standardy prowadzenia polityk publicznych wskazuje na konieczność włączenia obywateli do procesów podejmowania decyzji na wszystkich szczeblach¹⁴. Tak więc, władze niezależnie od poziomu (lokalnego, regionalnego czy narodowego) przed podjęciem istotnych decyzji zobowiązane są do dopuszczania ich adresatów do dyskusji, konsultowania i zasięgania opinii obywateli. Ten wzrost znaczenia procedur partycypacyjnych w codziennym zarządzaniu sprawami publicznymi, określane mianem demokracji partycypacyjnej, oznacza konieczność przygotowania obywateli do roli, która znacząco wykracza poza udział w wybieraniu swoich reprezentantów¹⁵. Przygotowanie jednostek do aktywnego obywatelstwa, realizowane jest poprzez przekazywanie treści edukacyjnych, które mają przyczynić się do rozwijania wiedzy, umiejętności oraz postaw pozwalających na kompetentne poruszanie się w sferze publicznej. Jednym z podstawowych zadań edukacji obywatelskiej jest przekazywanie wiedzy, zwłaszcza z dziedziny nauk społecznych, a szczególnie geografii i ekonomii. Do zakresu wiedzy obywatelskiej zalicza się także znajomość wydarzeń współczesnych, jak i głównych wydarzeń oraz tendencji w narodowej, europejskiej i światowej historii. Odpowiedni zakres wiedzy z tych dziedzin uważany jest za niezbędny dla zdolności oceny działań publicznych, prowadzonych przez administrację różnego szczebla.

¹³ O. Napiontek, *Szkoła - przestrzeń obywatelskiego uczestnictwa* [w:] A. Kordasiewicz, P. Sadura (red.), *Edukacja obywatelska w działaniu*. Wyd. Naukowe Scholar, Warszawa, 2013, s. 107-120.

¹⁴ Edukacja obywatelska w szkołach w Europie. Raport Eurydice 2017, Europejska Agencja Wykonawcza ds. Edukacji i Kultury. <https://op.europa.eu/pl/publication-detail/-/publication/6b50c5b0-d651-11e7-a506-01aa75ed71a1/language-pl> (10.02.2024).

¹⁵ T.P. Boje, *Civility and Participatory Democracy*. Edward Elgar Publishing, Cheltenham, 2021.

Projekty edukacji obywatelskiej powinny również uwzględniać wiedzę ułatwiającą zrozumienie reguł rządzących sferą publiczną. Chodzi tu przede wszystkim o wiedzę dotyczącą praw i obowiązków obywatelskich, zapisanych w konwencjach międzynarodowych, konstytucjach, kodeksach prawa cywilnego, karnego czy administracyjnego, a także reguł panujących na poziomie szkoły czy zakładu pracy. Partycypacja obywatelska związana z udziałem w procesach decyzyjnych, wymaga przekazywania informacji dotyczących struktury administracji publicznej, podziału kompetencji, procesów legislacyjnych. Wiedza ta pozwala rozeznaczyć się w tym, kto i w jakim trybie, jakiego rodzaju decyzje podejmuje i na jakich warunkach obywatele mogą włączyć się w ten proces. Kolejnym ważnym elementem wiedzy, w jaką powinna wyposażać edukacja obywatelska, jest znajomość podstawowych pojęć, takich jak m.in. demokracja, sprawiedliwość, równość.

Biorąc pod uwagę dynamikę przemian sfery publicznej, w wyniku której demokracja ma w coraz większym stopniu charakter partycypacyjny, rolą edukacji obywatelskiej jest przede wszystkim rozwijanie praktycznych umiejętności, jakie powinny posiadać jednostki, by odgrywać rolę aktywnych obywateli. Umiejętności obywatelskie obejmują zdolność do efektywnego zaangażowania się wraz z innymi w działania publiczne, wykazywania solidarności i zainteresowania rozwiązywaniem problemów stojących przed lokalnymi i szerszymi społecznościami. Do umiejętności tych należy też krytyczna i twórcza refleksja oraz konstruktywne uczestnictwo w procesach podejmowania decyzji na wszystkich poziomach, od lokalnego, poprzez krajowy, po europejski. Specyficzny program rozwijania umiejętności obywatelskich koncentruje się wokół kwestii „użytecznego” obywatela. Wyróżnia się: typ osobiście odpowiedzialnej jednostki, która jest uczciwa, odpowiedzialna, podporządkowuje się regułom i prawu; jednostkę uczestniczącą, czyli zdolną do współtworzenia decyzji, włączającą się w procesy decyzyjne, biorącą sprawy w swoje ręce; krytycznych analityków polityk publicznych¹⁶. Są to osoby, które potrafią analizować związki między różnego rodzaju podmiotami, diagnozować problemy społeczne, oceniać skutki pewnych działań politycznych, a ich krytycyzm oznacza zdolność do poszukiwania nowych rozwiązań problemów.

Z różnymi ujęciami teoretycznymi obywatelstwa wiążą się różne praktyki edukacyjne, nierzadko trudne do połączenia. Programy edukacyjne, których celem jest kształtowanie obywatela osobiście odpowiedzialnego, koncentrują się na kształtowaniu charakteru, rozwijając takie cechy, jak uczciwość, samodyscyplina, pracowitość. Uczniowie w ramach tych zajęć zachęceni są do różnego rodzaju działań wolontariackich i charytatywnych. Z kolei kształcenie

¹⁶ J. Westheimer, J. Kahne, *What kind of citizen? The politics of educating for democracy*. "American Educational Research Journal" 2004, 41, s. 237–269.

obywatela uczestniczącego wymaga umiejętności podejmowania oddolnych działań na rzecz wspólnot, takich jak realizacja projektów, organizowanie i prowadzenie dyskusji, angażowanie innych, tworzenie koalicji itp. Obywatele muszą także rozumieć zależności pomiędzy różnymi siłami, podmiotami świata społecznego, politycznego, gospodarczego. Chodzi tu w większym stopniu o uczenie rozumienia przyczyn, istoty problemów społecznych i o to, w jaki sposób je systematycznie rozwiązywać również poprzez zmianę społeczną, a nie, jak w przypadku partycypacyjnego obywatela, o rozwiązywanie ich samemu. Edukacja obywatelska służąca demokracji deliberatywnej musi uwzględniać przekazywanie umiejętności wzajemnego słuchania, tak by rozumieć racje różnych stron. Konieczne jest rozwijanie wrażliwości członków grupy dominującej na głosy mniejszości. Trudność w przygotowaniu do uczestniczenia w demokracji deliberatywnej wynika z tego, że zakłada ona równość wypowiadających się. Przedstawiciele mniejszości czy osoby o niższym statusie społecznym, ze względu na mniejsze kompetencje językowe, nie dysponują odpowiednimi zasobami, a zatem muszą nauczyć się posługiwać językiem większości podczas formułowania swoich celów i oczekiwań¹⁷.

Ważną umiejętnością obywateli jest nadzór nad działaniami władzy, szczególnie administracji publicznej. Istotnym działaniem w ramach aktywnego obywatelstwa jest kontrola władzy, czyli przede wszystkim rozwijanie umiejętności rozliczania przedstawicieli administracji publicznej z jakości i efektywności realizowanych polityk publicznych, a polityków – z wypełniania obietnic wyborczych. Rzecz dotyczy głównie zdobywania danych, analizowania dokumentów, raportów, wskaźników, tworzenia zespołów eksperckich w celu oceny działań władz. Ważną kompetencją jest umiejętność krytycznego analizowania informacji, poszukiwania różnorodnych informacji, pochodzących z różnych źródeł i charakteryzujących się różnymi punktami widzenia oraz zawierających rozmaite dane. Działania związane z edukacją obywatelską uwzględniają także kształcenie postaw. Przemiany sfery publicznej, które polegają na zwiększeniu możliwości udziału jednostek w procesach decyzyjnych, oznaczają dla edukacji obywatelskiej konieczność wzmacniania wśród jednostek postaw, które będą ułatwiały im funkcjonowanie w warunkach demokracji partycypacyjnej. Wśród nich najczęściej wymienia się otwartość, tj. rodzaj gotowości do wchodzenia w interakcje związane z działaniem w różnych obszarach tematycznych oraz w różnych formach. Otwartość oznacza także gotowość do współdziałania z osobami z różnych grup społecznych, profesji, narodowości itp.

¹⁷ J. Butt-Pośnik, M. Butt-Pośnik, B. Widmaier, *Uczestnictwo obywatelskie i polityczne – czy mamy do czynienia z efektem przenikania (spill-over effect)*, [w:] A. Kordasiewicz, P. Sadura (red.): *Edukacja obywatelska w działaniu*. Wyd. Naukowe Scholar, Warszawa, 2013, s. 197–219.

Kształceniem obywatelskim, w najbardziej systematyczny sposób, zajmuje się szkoła, ponieważ jest miejscem, w którym młodzi ludzie przygotowują się do roli obywateli, uczą się funkcjonowania w grupie: wspólnych działań, przestrzegania reguł, rozwiązywania konfliktów itp.¹⁸. Szkoła to także miejsce, w którym młodzież styka się z instytucją państwa. Sposób funkcjonowania szkoły, to, czy jest ona zarządzana w sposób demokratyczny, tzn. umożliwiający włączenie uczniów, w zdecydowany sposób wpływa na postrzeganie roli obywatela albo jako osoby biernej, w pierwszej kolejności podporządkowującej się władzy, albo współodpowiedzialnej za wspólnotę. Rola młodzieży w procesach demokratycznych jest nierzadko marginalizowana. Postrzeganie młodzieży jako istot politycznych zrywa ze stereotypem młodego człowieka jako osoby moralnie i społecznie niekompetentnej. Wiadomo jednak, iż młodzież bierze udział w działaniach politycznych, ale niekonwencjonalnych, do których nie potrzebuje szczególnych uprawnień, jak wolontariat, manifestacje, różnego rodzaju kampanie związane z tematami, takimi jak ekologia czy prawa człowieka. Wskazuje się na konieczność włączania młodych ludzi do procesów decyzyjnych ich dotyczących, zwłaszcza na poziomie szkoły, gdzie uczniowie powinni mieć okazję reprezentować swój punkt widzenia i swoje interesy wobec władz szkoły i rodziców.

Spółeczeństwo obywatelskie zakłada niewymuszoną aktywność jego obywateli, związaną z takimi wartościami, jak: indywidualna wolność, tolerancja, zaufanie, poczucie przynależności do szerszej zbiorowości itp. Jest to wspólnota, która powinna spełniać funkcje kontrolne wobec instytucji państwowych i stać na straży dobra wspólnego. Społeczeństwo to odnosi się do instytucji poza państwowych, obejmujących rozmaite stowarzyszenia i organizacje. Jest to społeczeństwo, w którym obywatele mogą i powinni rządzić się sami, jednak do życia w takim społeczeństwie, jak i w ogóle w państwie demokratycznym, trzeba być odpowiednio przygotowanym. Chodzi przede wszystkim o nabycie szeregu kompetencji, które umożliwiają efektywne funkcjonowanie w demokracji i skuteczne wykorzystywanie jej walorów. W literaturze można spotkać różne podejścia do rodzajów tych kompetencji, jak i ich ilości. Próbuje się określić pewien minimalny, ale zarazem wystarczający zakres „kompetencji demokratycznych”¹⁹. Można przyjąć, że w najogólniejszym zarysie strukturę tych kompetencji powinny tworzyć następujące elementy: pewien zasób wiedzy i umiejętności; uznawane wartości; postawy oraz intencje zachowań; pewne cechy osobowe.

Mając na względzie niezbędną wiedzę, powinna ona obejmować²⁰: ogólną wiedzę o istocie demokracji, jej założeniach, zasadach i różnych koncepcjach;

¹⁸ H. Hermans, R. Bartels, *Citizenship Education and the Personalization of Democracy*. Routledge, New York, 2020.

¹⁹ R.A. Dahl, *O demokracji*. Wydawnictwo Znak, Kraków, 2000.

²⁰ K. Żegnałek, *Edukacja wobec wyzwań demokratycznego państwa* [w:] A. Karpińska, K. Borawska-Kalbarczyk (red.): *Horyzonty rozwoju edukacji w dialogu i perspektywie*. Wyd. Difin, Warszawa, 2011, s. 54–56.

wiedzę o społeczeństwie obywatelskim, o jego istocie i o samym obywatelstwie; wiedzę o systemie politycznym państwa i zasadach funkcjonowania głównych partii politycznych; wiedzę na temat podstawowych problemów politycznych, nurtujących partie polityczne i społeczeństwo; najogólniejszą wiedzę o programach głównych partii politycznych; znajomość czołowych postaci (liderów) poszczególnych partii politycznych; wiedzę o podstawowych organach państwa; wiedzę o organizacjach pozarządowych; wiedzę o mechanizmach funkcjonowania społeczeństwa i różnych jego instytucji; wiedzę o prawach i obowiązkach obywatelskich; wiedzę o prawach człowieka; wiedzę o problemach dotyczących funkcjonowania wspólnot lokalnych itp. W przypadku nieodzownych umiejętności, powinny one sprowadzać się przede wszystkim do: egzekwowania swoich praw; współpracy z innymi ludźmi w rozwiązywaniu różnorodnych problemów; z wyrażania opinii i sądów; krytycznego odbioru informacji napływających z różnych źródeł; racjonalnego argumentowania swoich poglądów i decyzji; skutecznego negocjowania; przeciwstawiania się różnym próbom manipulacji (w tym szczególnie medialnej); podejmowanie racjonalnych decyzji itp. W przypadku posiadanych lub uznawanych wartości będą to przede wszystkim: tolerancja; akceptacja praw mniejszości; akceptacja podstawowych założeń demokratycznego państwa (np. poparcie dla wolności politycznych, równości wobec prawa, sprawiedliwości społecznej itp.); akceptacja zasad pluralizmu życia politycznego itp.

Do najbardziej istotnych cech osobowych, składających się na strukturę omawianych kompetencji, należy zaliczyć przede wszystkim: krytycyzm; odpowiedzialność; uczciwość; lojalność; empatię; odwagę; obiektywizm. Tak więc kompetencje te przejawiają się nie tylko w zasobie posiadanej wiedzy, ale także w deklarowanych postawach oraz konkretnych zachowaniach, a niekiedy nawet w posiadanych cechach osobowych. Szczególnie wyrazistym przykładem zachowań, wchodzących w skład kompetencji demokratycznych, jest udział w wyborach, który stanowi czynne potwierdzenie własnego obywatelstwa. Absencja wyborcza stanowi konsekwencję ułomnej socjalizacji politycznej, w trakcie której winny być wdrażane wzory obywatelskości, zakładające m.in. uczestnictwo w wyborach. Istotnym składnikiem kompetencji demokratycznych obywateli jest ich stosunek do mniejszości narodowych i etnicznych oraz ich poziom tolerancji wobec inności pod różnym względem. Jest to problem o tyle istotny, że żyjemy w czasach globalizacji, których jednym z symptomów są duże ruchy migracyjne ludności po całym świecie. Wiązą się z tym napięcia społeczne wynikające ze ścierania się różnych kultur i cywilizacji.

Ogólnie można powiedzieć, że celem edukacji obywatelskiej powinno być m.in.²¹: szersze wzajemne poznawanie się ludzi z różnych kręgów

²¹ R. Leighton, L. Nielsen, *Student Identity and Citizenship*. Palgrave, Macmillan, Camden, 2021.

kulturowych; udoskonalanie porozumiewania się z innymi (rozwój kompetencji komunikacyjnych); zaszczepianie tolerancji i akceptacji ludzi pochodzących z innych obszarów kulturowych (zwalczanie uprzedzeń i stereotypów); wskazywanie możliwości wzbogacania rodzimej kultury o cenne wartości z innych kultur. W rezultacie edukacji obywatelskiej jej uczestnicy powinni zostać wyposażeni w odpowiednie kompetencje międzykulturowe. Życie w przestrzeni wielokulturowej i związane z tym uznawanie praw wszelkich mniejszości do własnej kultury, a także globalizacji, czy integracji europejskiej, nie mogą oznaczać zaniedbywania własnej kultury narodowej. Niektórzy mówią w tej sytuacji nawet nie o zaniedbywaniu, ale wręcz o zagrożeniu tożsamości kulturowej, rozumianej jako świadomość i wewnętrzna akceptacja przynależności do konkretnego obszaru kulturowego oraz emocjonalny związek z jego tradycjami i dorobkiem. Ten wspólny obszar kulturowy opiera się na takich podstawowych elementach kultury, jak: język, religia, literatura, sztuka, historia i tradycje, obyczaje, symbolika, styl życia (wartości, normy, obyczaje) itp.

Tolerancja jako istotny komponent kompetencji demokratycznych stanowi istotne wyzwanie dla edukacji obywatelskiej. Podjęcie odpowiednich działań zmierzających do zapoznania dziecka ze światem innych kultur już w przedszkolu, pozwala na jego powolne „oswajanie” ze zróżnicowaniem kulturowym²². Edukacja taka potrzebna jest także na wszystkich kolejnych jej szczeblach, gdzie powinna być odpowiednio poszerzana i wzbogacana o treści, które pozwolą ukształtować obywatela potrafiącego funkcjonować w przestrzeni demokratycznej i korzystać ze wszystkich jej dobrodziejstw tego systemu. Wskazuje się na celowość rewizji dotychczasowych programów kształcenia pod kątem ich przydatności dla kształtowania kompetencji demokratycznych dzieci i młodzieży. W szkołach wyższych celowe byłoby wprowadzanie do programów kształcenia treści o charakterze międzykulturowym, chociażby w formie wykładów monograficznych czy przedmiotów fakultatywnych itp.

Kwestia edukacji obywatelskiej stała się w Unii Europejskiej tematem analizowanym nie tylko przez badaczy, lecz także przez praktyków, szczególnie polityków i działaczy społecznych. Można zatem powiedzieć, że w ten sposób czynią oni z jakości edukacji obywatelskiej problem społeczny, wprowadzając go do agendy spraw publicznych i domagając się podjęcia działań na rzecz jego rozwiązania. Odpowiedzialnymi instytucjami są w tym przypadku instytucje ponadnarodowe, takie jak Rada Europy czy Unia Europejska, a ich zadaniem jest definiowanie celów strategicznych, standardów czy ogólnych polityk edukacyjnych na poziomie europejskim. Zwraca się uwagę, iż UE musi przede wszystkim zainwestować w demokratyczne kompetencje swoich

²² K. Kamińska, *Nauczyciel wychowania przedszkolnego wobec wielokulturowości*. Wydawnictwa UŁ, Łódź, 2007, s. 9–13.

obywateli. To właśnie obywatele są podstawą demokracji w UE. Kluczowe znaczenie ma zapewnienie 446 milionom obywateli UE wiedzy i umiejętności niezbędnych do aktywnego angażowania się w politykę. W związku z tym postuluje się utworzenie Europejskiej Agencji ds. Edukacji Obywatelskiej, której celem byłoby dążenie do poprawy jakości oraz dostępu do edukacji obywatelskiej we wszystkich państwach członkowskich UE oraz wspieranie rozwoju europejskiego wymiaru edukacji obywatelskiej²³.

Agencja promowałaby kompleksowe podejście do edukacji obywatelskiej, skierowane do wszystkich grup wiekowych, środowisk etnicznych i społeczno-ekonomicznych oraz obejmująca wszystkie lokalizacje. Zorientowana na potrzeby, Agencja koncentrowałaby się na tych obszarach i podmiotach, które wymagają największego wsparcia. Ponadto wspierałaby innowacyjne i cyfrowe metody uczenia się, które stały się szczególnie istotne w obliczu nowej normalności podczas pandemii COVID-19. Agencja zapewniałaby finansowanie, materiały dydaktyczne, infrastrukturę cyfrową i możliwości budowania potencjału dla nauczycieli. Działałaby ona w sposób zdecentralizowany i w ścisłej współpracy z lokalnymi podmiotami regionalnymi, pozostając przy tym bezstronna i niezależna od rządów i programu politycznego instytucji UE. Założenie agencji UE, która skupiałaby się na edukacji obywatelskiej, jest ambitnym zadaniem. UE powinna określić niezbędne do utworzenia takiej agencji kroki poprzez uruchomienie projektu pilotażowego i działań przygotowawczych w ramach kolejnych wieloletnich ram finansowych.

W opublikowanej przez NECE deklaracji „Przełomowy moment dla edukacji obywatelskiej w Europie” zostały zawarte następujące postulaty²⁴:

- Komisja Europejska powinna potraktować edukację obywatelską jako priorytet w pakiecie odbudowy NextGenerationEU i wspierać kompleksowe podejście do edukacji obywatelskiej.
- Program Erasmus+ powinien promować edukację obywatelską we wszystkich grupach wiekowych i zapewniać, że dotrze ona nie tylko do mobilnych Europejczyków posiadających wyższe wykształcenie.
- Plan Komisji dotyczący utworzenia EEA do 2025 r. powinien obejmować konkretne środki, dotyczące edukacji obywatelskiej oraz inicjatywy mające na celu wzmocnienie europejskiego wymiaru edukacji obywatelskiej.
- Komisja Europejska powinna promować wdrażanie Ram odniesienia kompetencji na rzecz kultury demokratycznej Rady Europy jako normy dla opracowywania i oceny programów nauczania przez władze krajowe.

²³ S. Pornschlegel, S. Zels, *Ochrona wartości europejskich: Argumenty przemawiające za utworzeniem Europejskiej Agencji ds. Edukacji Obywatelskiej*. European Policy Center, 2020. https://www.epc.eu/content/PDF/2020/Citizenship_education_PL.pdf (10.02.2024).

²⁴ Declaration: 2020 – A watershed moment for citizenship education in Europe. Networking European Citizenship Education. https://www.nece.eu/wp-content/uploads/2020/11/NECE_declaration.pdf (10.02.2024).

- Powyższe zalecenia NECE powinny dodatkowo zostać rozszerzone o następujące elementy:
- Zwiększenie regularności monitorowania edukacji obywatelskiej za pośrednictwem sieci Eurydice, poprzez wykorzystanie bardziej zróżnicowanych i niezależnych źródeł. W tym celu do Eurydice należy przydzielić dodatkowy personel, zajmujący się wyłącznie edukacją obywatelską.
- Włączenie edukacji obywatelskiej do planu działania w dziedzinie edukacji cyfrowej, aby wspierać innowacyjne metody nauczania z zakresu edukacji obywatelskiej
- Uruchomienie europejskiej strategii, dotyczącej edukacji obywatelskiej w celu zidentyfikowania luk w istniejących programach i działaniach, a także ich uzupełnienia i koordynacji.
- Powołanie jednostki w ramach Dyrekcji Generalnej Komisji Europejskiej ds. Edukacji, Młodzieży, Sportu i Kultury, która zajmuje się wyłącznie edukacją obywatelską i/lub stałej grupy roboczej „Kształcenie i szkolenie” ds. edukacji obywatelskiej.
- Uruchomienie projektu „Jean Monnet”, w ramach którego opracowane zostaną punkty odniesienia i kryteria oceny w zakresie badań i monitorowania edukacji obywatelskiej. Otworzyłoby to drogę do przewidywanego wszechstronnego zrozumienia stanu rzeczy we wszystkich państwach członkowskich.
- Pielęgnowanie ścisłej współpracy pomiędzy istniejącymi platformami i organizacjami promującymi edukację obywatelską w państwach członkowskich UE, zwłaszcza w sektorze pozaformalnym i nieformalnym (tj. NECE, ECAS, organizacje lokalne i krajowe).
- Uwzględnienie edukacji obywatelskiej w porządku obrad Konferencji w sprawie przyszłości Europy (CoFoE, en. Conference on the Future of Europe), przy jednoczesnym przyznaniu, że edukacja obywatelska stanowi kamień milowy dla demokracji europejskiej.

Oprócz Komisji Europejskiej, kilka innych podmiotów ma znaczenie dla promowania edukacji obywatelskiej w UE. Parlament Europejski, europejskie partie polityczne i grupy parlamentarne powinny umieścić kwestię edukacji obywatelskiej w swoich programach nauczania i zwiększać świadomość na ten temat podczas omawiania europejskich wartości, praw politycznych i edukacji. Ponadto, kluczową rolę odgrywają rządy krajowe, ponieważ w większości państw członkowskich UE są one odpowiedzialne za formalną politykę edukacyjną. Również miasta, regiony i władze lokalne, a także społeczeństwo jako całość, są odpowiedzialne za dopilnowanie, aby edukacja obywatelska została uznana za priorytet.

Organizacje obywatelskie

Z organizacjami pozarządowymi związane są, takie pojęcia jak „organizacje obywatelskie”, „organizacje społeczne”, „trzeci sektor”, „sektor non-profit”²⁵. Charakterystyczny termin „trzeci sektor” pojawił się w latach siedemdziesiątych XX stulecia w Anglii i USA na określenie trzeciego typu instytucji usług społecznych (oprócz państwa i instytucji rynkowych) zaspokajających potrzeby społeczne. Dobrowolna, pozapaństwowa, niedochodowa aktywność obywatelska była odpowiedzią na kryzys państwa opiekuńczego w tamtym okresie. Problematyka organizacji pozarządowych ma bezpośrednie i oczywiste implikacje praktyczne. Obejmuje proces powstawania stowarzyszeń, obronę własnej podmiotowości, modelowanie relacji z innymi ogniwami instytucjonalnej struktury państwa, efektywność, sprawność działania²⁶. Chodzi o kształtowanie pola aktywności wolnej od wewnętrznych rozgrywek, nacisków, manipulacji, uprzedzeń, wszelkiej niechcianej i zbędnej ingerencji zewnętrznej. Przeświadczenie o korzyściach zbiorowego działania zachęca do integrowania wysiłków, ludzi o podobnych dążeniach, zorganizowanego artykułowania i dochodzenia racji, uzasadniania aspiracji do samodzielności, upominania się o prawo do samostanowienia i szacunek dla spraw, które z takich czy innych względów uznają za ważne. Znajomość zagrożeń pozwala natomiast uniknąć lub neutralizować niekorzystne skutki procesów i wyborów, które mogą przeszkadzać samodzielności autonomicznych organizacji społecznych i paraliżować ich działalność; wikłać w wewnętrzne konflikty albo przekształcać w zbiurokratyzowane, posłuszne władzy struktury.

Zgłoszenie akcesu do określonego stowarzyszenia wynika zwykle z postawy świadomego zaangażowania, co oznacza, że osoba ubiegająca się o członkostwo danej organizacji identyfikuje się z jej celami, a deklarując chęć współpracy ma zamiar zrealizować w niej swoje autentycznie odczuwane potrzeby, skryształizowane zamierzenia lub interesy. Świadome uczestnictwo zakłada jednak coś więcej niż początkowy kapitał dobrych chęci. Odwołuje się bowiem do wyrobienia społecznego, a więc uzmysłowienia sobie roli organizacji samorządowych w kształtowaniu demokratycznej infrastruktury życia publicznego, umiejętności zbiorowego działania, podporządkowania i wykorzystania własnych aspiracji, inwencji, autorytetu dla dobra organizacji oraz strzeżenia jej tożsamości ustrojowej i zadaniowej. Wyraża się ono w akceptacji celu i poszanowaniu formy, co z kolei zakłada zestrojenie własnych dążeń z dążeniami ludzi podobnie odczuwających, poddanie się dyscyplinie organizacyjnej, przyjęcie roli adekwatnej do kompetencji i predyspozycji

²⁵ T. Davies, *NGOs – A New History of Transnational Civil Society*. Hurst & Co., London, 2015.

²⁶ T. Davies, *Introducing NGOs and international relations* [w:] T. Davies: *Routledge Handbook of NGOs and International Relations*. Routledge, New York, 2019, s. 1-16.

osobowościowych, utrzymanie swoich czynności w granicach zakreślonych statutem, uznanie nadrzędności dobra wspólnego nad własnym.

Warunkiem osiągnięcia celów zbiorowych jest taka organizacja, w której wszyscy członkowie przyczyniają się na miarę swoich sił i możliwości do powodzenia całego przedsięwzięcia. Samorzutne inicjatywy, ruchy, organizacje społeczne uzupełniają instytucjonalną strukturę państwa, są niezbędnym ogniwem życia zbiorowego – gwarancją pełniejszego zaspokajania potrzeb ludzkich, motorem rozwoju wspólnot politycznych, narzędziem osiągnięcia celów społecznych czy grupowych nie przez samotne zmaganie się, walkę i ofiary, ale przez samopomoc i współdziałanie. Postęp w tej dziedzinie zależy nie tylko od stopnia dojrzałości obywatelskiej i rytmu zmian cywilizacyjnych, ponieważ równie ważnym czynnikiem pośredniczącym jest sposób sprawowania władzy politycznej. Władza, która rozumie swoją funkcję jako obsługę rzeczywistości społecznej, ogranicza swoje imperium do sfery ściśle politycznej. Zostawia obywatelom swobodę zrzeszania się i pozwala krzewić się ruchom korporacyjnym na wszystkich płaszczyznach życia: religijnej, gospodarczej, obyczajowej, kulturalnej²⁷. Zupełnie inaczej zachowuje się władza, która przypisuje sobie misję kreowania rzeczywistości, czyli reżimy totalitarne, teokratyczne, autorytarne. W zależności od formy sprawowania władzy zrzeszenia albo zagospodarowują przestrzeń zostawioną swobodnej inicjatywie ochotników, albo poszukują kompromisu, albo lokują się na obrzeżach organizacji quasi samorządowych, albo też przybierają postać różnego rodzaju grup nieformalnych, nieoficjalnych ruchów, zespołów zadaniowych o luźnej organizacji i zmiennym składzie. W ten sposób torują drogę do usankcjonowania autentycznej wolności stowarzyszeń niezależnych i samorządowych.

Można przyjąć, że stopień nasycenia życia publicznego działalnością stowarzyszeniową jest miernikiem demokratyzacji państwa i urzeczywistniania idei społeczeństwa obywatelskiego, nastawionego na dobro wspólne, osiągnięte wspólnym wysiłkiem obywateli według ich rzeczywistych aspiracji. Stowarzyszenia pełnią funkcję uspołeczniania państwa przez przejmowanie coraz większej ilości spraw w swoje ręce, poszerzanie pola samopomocy i zakresu samorealizacji. Analizując rolę stowarzyszeń w kształtowaniu oblicza życia społecznego bierze się przeważnie pod uwagę organizacje już działające, formalnie uznane, okrzepłe, korzystające ze splendoru wartości wyekspozowanych w nazwie albo tylko milczącej zgody otoczenia. Dociekając społecznych funkcji stowarzyszeń warto też przyjrzeć się ich powstawaniu, np. zagłębiając się w nie.

²⁷ C. Saunders, *NGOs and Social Movement Theory* [w:] T. Davies: *Routledge Handbook of NGOs and International Relations*. Routledge, New York, 2019.

Można przyjąć, że nie idea, której wyznawcy zamierzają podporządkować swoje działania, nie doniosłość wysuwanych celów decyduje o powodzeniu przedsięwzięcia, lecz determinacja prekursorów, względy polityczne, klimat społeczny, a w nim tolerancja. Postawa tolerancyjna – nie pociąga za sobą obowiązku identyfikowania się ani z wartościami, ani z programami, ani z głoszącymi je grupami. Hasła te mogą być przez innych podzielane, kontestowane czy po prostu odrzucane. Nie obciąża też odpowiedzialnością za wybory innych i nie zmusza do przemilczania swego wobec nich stosunku, chociaż zupełnie inaczej kreśli wtedy płaszczyznę sporu. Tolerancja oznacza uznanie prawa do życia według własnych zasad moralnych. W kontekście wolności stowarzyszenia się, tolerancja oznacza uznanie równego prawa do ubiegania się o możliwość zorganizowanego artykułowania swoich racji, rozwiązywania zbiorowym wysiłkiem i w instytucjonalizowanej formie problemów nurtujących dane środowisko, realizowania w tych warunkach interesów społecznych lub grupowych. Zrównanie w prawie do stowarzyszenia się hodowców kanarków, fanów gwiazd estrady, zwolenników ochrony środowiska, przeciwników obowiązkowej służby wojskowej czy kary śmierci, kulminuje w naturalnej skłonności do oceny zrzeczeń z punktu widzenia rezonansu społecznego, zakładanych celów, doniosłości proponowanych programów, wartości. Cechą konstytutywną stowarzyszenia może być zarówno dążenie do zadośćuczynienia swoim szczególnym upodobaniom, rozwiązywanie problemów dotyczących wąskich zbiorowości, zabiegających o załatwienie interesów grupowych, jak i podejmowanie spraw, których urzeczywistnienie przysparza korzyści społeczeństwu globalnemu, a niekiedy otwiera przed nim nowe perspektywy rozwojowe.

Odmowa prawa do stowarzyszania się nie tylko utrudnia zaspokojenie potrzeby samorealizacji i afiliacji, ale może równie skutecznie blokować proces zmiany społecznej. Ruchy, które odczytują swoje posłannictwo w kategoriach cywilizacyjnych, wyrastają z podłoża praktyk dyskryminacyjnych, są wytworem świadomości społecznej, zwykle dysponują dużą siłą przebicia, wynikającą z determinacji uczestników, liczebności zainteresowanych i sympatyków. W przypadku odmowy rejestracji przybierają postać zrzeczeń prywatnych, półoficjalnych, klubów. W tym stanie czekają na swój czas. To co dziś uchodzi za całkiem naturalne, wcześniej było ledwie tolerowane, a jeszcze wcześniej zupełnie nie do pomyślenia. Analizując stowarzyszenia z tej perspektywy, widać wyraźnie, że pełnią one funkcje platformy walki o nowe cele społeczne, ignorowane interesy grupowe, a w ten sposób przyczyniają się do spajania rozproszkowanego społeczeństwa więzią zadaniową, poszerzają krąg styczności, pomnażają kapitał tolerancji i kultury dobijania się o swoje.

Stowarzyszenia są szczególnym typem zrzeczeń, które charakteryzuje dobrowolność uczestnictwa, trwałość, określony statutem ustrój, niezarobkowy

charakter, co nie wyklucza możliwości prowadzenia działalności gospodarczej z myślą o samofinansowaniu zadań statutowych, oraz samorządność²⁸. Samorządność nie oznacza bynajmniej niczym nieskrępowanej wolności wyboru celów, organizacji i podejmowanych decyzji. Jej granice ustala z jednej strony statut, z drugiej zaś prawo o stowarzyszeniach, które określa warunki rejestracji i zasady nadzoru. Stowarzyszenia są formą sterowanej przez państwo aktywności społecznej, akt rejestracji oznacza bowiem nie tylko zgodę na sam fakt istnienia danego stowarzyszenia, ale na równi z tym akceptację celu, ustroju wewnętrznego, reguł obowiązujących w kontaktach wzajemnych i w kontaktach z innymi podmiotami instytucjonalnej struktury państwa. Nie mogłoby liczyć na formalne uznanie stowarzyszenie, które zakładałoby propagowanie nienawiści rasowej albo opierało swój ustrój na wzorach organizacji terrorystycznej.

Zrzeszenia, których cele są wymierzone przeciwko ogólnie akceptowanym wartościom bądź drastycznie godzą w porządek prawny jako formy zakonspirowanej integracji przestępczej, podlegają ściganiu w trybie karnym. Rejestracja zależy od oceny zgodności rozwiązań statutowych z obowiązującym porządkiem prawnym. Chodzi o to, by zgodność z porządkiem prawnym a nie arbitralne decyzje władzy, przesądzały o formalnym uznaniu takiego czy innego stowarzyszenia. Ocena wartości celu zgodnego z prawem należy do tych, którzy chcą go realizować, tym bardziej, że samorzutne inicjatywy pojawiają się zazwyczaj w tych dziedzinach życia, w których brak jest ogniw instytucjonalnych, których władza nie dostrzega, bagatelizuje, nie jest w stanie sama rozwiązać, chciałaby przemilczeć albo powstrzymuje się od jakichkolwiek działań, uznając je za należące do sfery prywatności obywateli.

Stowarzyszenia pełnią funkcję normalizacyjną w tym sensie, że stanowią płaszczyznę harmonizowania działalności ochotniczej z wymaganiami prawa oraz poszerzają, zaletami swych członków, bazę zaspokajania potrzeb społecznych. Zarówno te stowarzyszenia, które akcentują w swych programach zadania usługowe i otwierają się na problemy klientów spoza swego grona, jak stowarzyszenia pomocowe i charytatywne, a także te, które dążą do wcielenia w życie jakichś idei, którym przyświeca wąski interes grupowy, mają zawsze wydzźwięk społeczny. I to nie tylko przez definicyjne założenie współdziałania członków. Nawet bowiem tzw. zrzeszenia własnej korzyści, skoncentrowane na interesach swoich członków są zwykle stowarzyszeniami do pewnego stopnia otwartymi, nadają walor społeczny sprawom zepchniętym na margines, włączają je w zakres wspólnej zaradności i być może najczęściej napotykać na trudności ze względu na stosunkowo skąpą bazę, posądzenie o nastawienia egoistyczne i nikłe zainteresowanie władzy ich rozwojem. Stowarzyszenia o dużej widoczności, szczerze zakreślonych celach i zadaniach zbieżnych

²⁸ T. Davies, *NGOs - A New History of Transnational Civil Society*. Hurst & Co., London, 2015.

z polityką społeczną państwa, cieszą się zwykle poparciem administracji rządowej. Może ono polegać na przyznawaniu dotacji, przywilejów związanych z nadaniem rangi wyższej użyteczności, powierzeniu im pewnych zadań na zasadzie funkcji zleconych.

Warto zwrócić uwagę na kilka zagrożeń dla autonomii stowarzyszeń. Na przykład przyjęcie dotacji na finansowanie tylko niektórych zadań może zaowocować przesterowaniem aktywności stowarzyszenia. Z ograniczeniem autonomii może wiązać się kooperacja ze stowarzyszeniami o silnej pozycji i większych możliwościach. Postawienie na czele stowarzyszenia osoby z aspiracjami do zajęcia jakiegoś wysokiego urzędu może spowodować potraktowanie go jako odskoczni do kariery i uwikłać w niepotrzebne zależności. Korzystanie z patronatu instytucji o mocnym zabarwieniu ideologicznym może wywrzeć wpływ na aksjologiczną orientację stowarzyszenia objętego mecenatem. Są to tylko przykłady technik, które przy nie dość uważnym strzeżeniu tożsamości stowarzyszeń mogą obracać się przeciwko ich autonomii są nawet groźniejsze niż otwarta presja, która zazwyczaj spotyka się z naturalnymi reakcjami obronnymi. Nad postawę świadomego zaangażowania przedkłada się świadome uczestnictwo, które łączy emocjonalny stosunek do celu z racjonalnym stosunkiem do organizacji, a predyspozycje osobowościowe z efektami edukacji społecznej.

Wiadomo, iż współczesny człowiek żyje w społeczeństwie politycznym, ale może wpływać na jego kształt przez uczestnictwo w określonych grupach społecznych. Wychowując się w rodzinie i wspólnocie lokalnej zdobywa formację życiową – uczy się zasad współżycia, wrasta w system wierzeń, tradycję, kształtuje swój światopogląd, aspiracje, zdobywa podstawowy zasób wiedzy o świecie. Proces dalszego uspołecznienia przebiega w grupach rówieśniczych, w szkole, w organizacjach młodzieżowych, kołach zainteresowań i wreszcie, po uzyskaniu pełnoletności, w zrzeszeniach samorządowych. O ile zrzeszenia pierwotne są nieodzownym ogniwem ukształtowania poczucia etycznego i zmysłu moralnego, o tyle zrzeszenia wtórne są koniecznym warunkiem wykrystalizowania się poczucia prawnego i nabycia umiejętności funkcjonowania w kolektywie, pełnienia ról społecznych i odpowiedzialnego współżycia. Wychowawczą funkcję stowarzyszeń syntetyzuje reguła wychowania do zbiorowości przez zbiorowość, w której tkwią korzenie świadomego uczestnictwa i bierze początek droga do nowoczesnego społeczeństwa. Współczesne teorie socjologiczne ujmują to zjawisko jako konglomerat kooperujących ze sobą grup społecznych.

W społeczeństwach postindustrialnych i środowiskach zurbanizowanych ujawniają się współcześnie tendencje dezintegracyjne. Wyrażają się one zanikiem więzi rodzinnych, sąsiedzkich, koleżeńskich oraz zamykaniem kontaktów w obrębie rodziny i kręgu najbliższych przyjaciół. Atomizacja, anonimowość

skupisk ludzkich, zdawkowa komunikacja, upowszechnienie samotnego stylu życia wyciska swoje piętno na sferze psychicznego funkcjonowania człowieka²⁹. Osamotnienie w tłumie wzmacnia poczucie wyobcowania, dystansu, zagrożenia, bezradności, a w ten sposób katalizuje narastanie zjawisk patologicznych, znieczulicę społeczną, agresję, zachowania dewiacyjne³⁰. Restytucja więzi społecznych może nastąpić przede wszystkim przez upowszechnienie autentycznej działalności stowarzyszeniowej. Każde społeczeństwo polityczne, czyli ujęte w ramach organizacji państwowej, posiada aparat władzy centralnej, który podejmuje ogólne decyzje związane z jego funkcjonowaniem. W złożonym społeczeństwie politycznym trzeba podejmować decyzje dotyczące nie tylko społeczeństwa jako całości i wszystkich jego członków, ale także pewnych grup i odłamów ludności. Co więcej, społeczna i polityczna waga spraw i problemów, w odniesieniu do których decyzje te muszą zapadać, bywa rozmaita i nie zawsze wymaga udziału centralnego aparatu władzy.

Płacenie podatków

Jednym z wymiarów odpowiedzialności obywatelskiej jest płacenie podatków. Wiadomo, iż zjawisko uchylania się od opodatkowania jest jednym z najpoważniejszych problemów finansów publicznych we współczesnym świecie³¹. Płacenie podatków oznacza, po pierwsze, zgłoszenie należnej kwoty podatków, po drugie, złożenie formularza podatkowego w określonym ustawowo czasie oraz, po trzecie, zapłacenie należnej kwoty podatków w przewidzianym przez prawo podatkowe czasie. Większość przypadków uchylania się od opodatkowania, podobnie jak większość analiz badawczych, dotyczy nieujawnienia lub podania nieprawdziwego stanu faktycznego albo prawnego, z którym jest związany obowiązek podatkowy. Przejawem tego typu zachowań jest niezgłoszenie obowiązku podatkowego, zatajenie źródeł przychodów, skorzystanie z ulg, które podatnikowi nie przysługują, przedstawianie fałszywych wydatków, odliczeń amortyzacji z tytułu nieistniejących środków trwałych, fałszowanie ksiąg podatkowych, rachunków, fikcyjny eksport³².

Koncentracja uwagi na wykrywaniu oszustw podatkowych sprawia, że inne sposoby podnoszenia dyscypliny podatkowej są rzadko stosowane. Uzupełnieniem programów typowania mogą być kampanie reklamowe, zachęcające do dobrowolnego i rzetelnego wypełnienia obowiązków podatkowych. W procesie komunikacji społecznej niezwykle ważną kwestią jest skuteczność argumentów oraz ich dostosowanie do określonych grup podatników.

²⁹ M. Yaziji, *NGOs and Corporations*. Cambridge University Press, Cambridge, 2009.

³⁰ P. Gaist, V. Chau, *The roles of citizen sector in health and public health* [w:] T. Davies: *Routledge Handbook of NGOs and International Relations*. Routledge, New York, 2019.

³¹ K. Takemura, *Foundations of Economic Psychology*. Springer, New York, 2019.

³² E. Kirchler, E. Hoelzl, *Tax Behavior* [w:] Ranyard (red.), *Economic Psychology*. Wiley and Sons, New York, 2017, s. 255-271.

Zakłada się, że postępowaniem jednostki kieruje nie tylko troska o dobro własne, ale również poczucie obowiązku obywatelskiego, czyli lojalność i troska o państwo³³. Pojęcie obowiązku obywatelskiego pozwala zrozumieć podwójny efekt technik, służących wymuszaniu odpowiedniego zachowania podatników: z jednej bowiem strony lęk przed byciem przyłapanym oraz surowość kary zachęcają do przestrzegania prawa, ale z drugiej mogą prowadzić do poczucia wyobcowania i obniżyć chęć współpracy, czyli zredukować poczucie obowiązku obywatelskiego. Obowiązek ten wypływa z wewnętrznego przekonania jednostki o tym, jak obywatele powinni postępować wobec instytucji państwa – które zachowania są dopuszczalne, a które nie mogą być usprawiedliwione. Tym samym poczucie obowiązku obywatelskiego ściśle łączy się z moralnością obywatelską, w tym moralnością podatkową. Wykazano, że spostrzegane prawdopodobieństwo ujawnienia oszustwa w większym stopniu wpływa na zachowania podatników, którzy aprobowali zaniżanie uzyskanych dochodów³⁴. Z kolei odrzucenie tego rodzaju postępowania sprawiało, że czynniki ekonomiczne traciły swoją moc regulacyjną. Pojęcie moralności podatkowej wprowadzono już dość dawno, definiując je jako postawy grupy albo całej populacji podatników dotyczące kwestii wypełniania lub zaniechania swoich obowiązków jako podatników osadzone w mentalności podatkowej i świadomości bycia obywatelem. Współcześnie moralność podatkowa rozumiana jest jako zinternalizowane zobowiązanie, bądź wewnętrzna motywacja do płacenia należnych podatków.

Standardy moralne mogą wpływać na zachowania podatników nie tylko w sposób bezpośredni, lecz także pośredni – przez wprowadzenie dodatkowej perspektywy oceny: reakcji i opinii innych³⁵. Subiektywne przekonania o zachowaniach innych podatników, a szczególnie o powszechności uchylania się, są ważniejsze niż obiektywne dane z raportów urzędów skarbowych, stanowią bowiem podstawę norm społecznych. W krajach o wysokiej etyce podatkowej, osoby uchylające się podejmują zarówno ryzyko dwojakiego finansowe, jak i społeczne. Pierwsze dotyczy wysokości grzywny, drugie stygmatyzacji społecznej. Społeczne piętno jest wyraźne wówczas, gdy jednostka jest przekonana, że należy do niewielkiego grona osób, które w ten sposób postępują. Badania wykazały, że moralność podatkowa jest najwyższa w Stanach Zjednoczonych i Szwajcarii, czyli w krajach z bardzo silnymi tradycjami demokratycznymi³⁶. Zdaniem badaczy sposób traktowania podatników i możliwość współdecydowania w kwestiach fiskalnych

³³ M. Orviska, H. Hudson, *Tax evasion, civic duty and the law abiding citizen*. "European Journal of Political Economy" 2020, 19, s. 83–102.

³⁴ E. Kirchler, *The Economic Psychology of Tax Behaviour*. Cambridge University Press, Cambridge, 2007.

³⁵ M. Wenzel, *Motivation or rationalization*. "Journal of Economic Psychology" 2005, 26, s. 491–508.

³⁶ J. Alm, B. Tögler, *Culture differences and tax morale in the United States and in Europe*. "Journal of Economic Psychology" 2006, 27, s. 224–346.

sprawiają, że rozwija się poczucie obowiązku obywatelskiego ściśle związane z moralnością podatkową.

Przesłankę do badania skuteczności perswazji o charakterze moralnym stanowi związek moralności podatkowej i dyscypliny podatkowej. Mamy w tym przypadku do czynienia z działaniem dwóch zmiennych, a mianowicie rodzajem wzbudzonej orientacji etycznej oraz znaczeniem wymiaru moralnego w ocenie postępowania własnego i innych. Apel do sumienia podatników to przejaw odwołania się do argumentacji deontologicznej, opartej na pojęciu obowiązku, słuszności albo prawa – uchylanie się od opodatkowania jest samo w sobie czynem nagannym. Ten typ argumentacji powinien być skuteczny, zwłaszcza gdy przekaz perswazyjny będzie odwoływał się do poczucia lojalności i troski o państwo, do obowiązku obywatelskiego, czyli wewnętrznego przekonania jednostki o tym, jak obywatele powinni postępować wobec instytucji państwa wyznaczających zachowanie. W badaniach dotyczących perswazji moralnej badacze odwoływali się wyłącznie do orientacji określanej jako konsekwencjalizm, zgodnie z którą wartość czynu bierze się w pełni z wartości jego konsekwencji³⁷. W badaniach tych uchylanie prezentowano jako przykład zachowania naruszającego dobro ogółu – oszukiwanie przy podatkach przynosi szkody wszystkim. Odwołanie się do ogólnej, abstrakcyjnej kategorii może znacząco obniżać skuteczność tego rodzaju argumentacji, ponieważ przestępstwa naruszające dobro bezosobowe – organizacji, państwa – są zazwyczaj oceniane znacznie łagodniej niż przestępstwa naruszające dobro jednostkowe. Personifikacja szkody powinna wzmacniać siłę oddziaływania komunikatów perswazyjnych, zgodnych z konsekwencjalizmem. Jeśli chodzi o podatki, personalizacja szkody polega na wyraźnym określeniu w komunikacie grup, które poniosą skutki braku środków w budżecie, i z którymi łatwo może zidentyfikować się jednostka.

Ważną kwestią w analizie skuteczności omawianego podejścia jest fakt zróżnicowania poziomu moralności podatkowej w społeczeństwie. Argumenty o charakterze moralnym przekonują głównie osoby, dla których wymiar moralny ma istotne znaczenie przy podejmowaniu decyzji i które ponadto znajdują się na wyższym poziomie rozwoju moralnego. Jak wiadomo, według L. Kohlberga pełny cykl rozwoju moralnego można opisać jako następstwo sześciu stadiów połączonych w trzy poziomy³⁸. Na poziomie przedkonwencjonalnym i konwencjonalnym przestrzeganie reguł ma charakter instrumentalny oraz konformistyczny, dopiero na poziomie postkonwencjonalnym postępowaniem jednostki kierują uniwersalne zasady etyczne. Interioryzacja i aprobatą zasad

³⁷ E. Kirchler, E. Hoelzl, *Tax behavior* [w:] Ranyard (red.): *Economic Psychology*. Wiley and Sons, New York, 2017, s. 255–271.

³⁸ L. Kohlberg, *Moral stages and normalization* [w:] T. Lickona (red.): *Moral Development and Behavior*. Holt, Rinehart & Winston, New York, 1976.

umowy społecznej skutecznie powstrzymują przed uchylaniem się od opodatkowania. O znaczeniu wymiaru moralnego w życiu jednostki i poziomie rozwoju moralnego pozwalają wnioskować wartości dwóch wskaźników w Teście Definiowania Zagadnień (The Defining Issues Test, DIT) Jamesa Resty³⁹. Test ten służy do diagnozy sądów moralnych w oparciu o sposób podejścia do dylematu moralnego, w którym są sobie przeciwstawione dwie lub więcej norm społecznych. Pierwszy wskaźnik odzwierciedla stopień, w jakim jednostka wykorzystuje wymiar moralny w procesie podejmowania decyzji, drugi natomiast określa stopień rozwoju moralnego. Drugi wskaźnik ukazuje procentowy udział dwóch stadiów z poziomu postkonwencjonalnego (stadium 5: aprobata zasad umowy społecznej, stadium 6: uniwersalne zasady etyczne) w odpowiedziach udzielanych we wszystkich prezentowanych dylematach.

Oba wskaźniki omawianego testu zostały wykorzystane w eksperymencie dotyczącym wpływu perswazji moralnej na skłonność do uchylania się od opodatkowania⁴⁰. W badaniach uczestniczyły wyłącznie osoby, dla których wymiar moralny miał istotne znaczenie (wysokie wartości pierwszego wskaźnika, znajdujące się na różnych poziomach rozwoju moralnego w oparciu o wartości drugiego wskaźnika). Wyniki ujawniły, że perswazja o charakterze moralnym nie ma wpływu na skłonność do uchylania się od podatków osób o niskich wartościach drugiego wskaźnika, w przeciwieństwie do argumentacji akcentującej prawne skutki oszukiwania przy podatkach. W grupie badanych o niskich wartościach drugiego wskaźnika średnia kwota ukrytych dochodów była znacząco niższa wówczas, gdy stosowano argumenty prawne, niż gdy odwoływano się do sumień jej członków. O ile podkreślanie wysokości kar i możliwości kontroli miało wpływ na zachowanie osób o niskim poziomie rozwoju moralnego, o tyle okazało się całkowicie nieskuteczne w stosunku do osób znajdujących się na wyższym poziomie rozwoju moralnego. Można zatem oczekiwać zróżnicowania wpływu perswazji moralnej na zachowanie osób badanych.

Sposób postępowania w relacjach formalnych zależy od ewaluacji sprawiedliwości, procedur wykorzystywanych przez władzę do tworzenia swojej pozycji i autorytetu. Przekonania podatników, że służby podatkowe wszystkich traktują jednakowo, równo i sprawiedliwie, że – podobnie jak rząd – nie faworyzują wybranych grup społecznych, powinny w znaczący sposób wpływać na moralność podatników, a w końcowym rezultacie na chęć współpracy. Można zatem oczekiwać, że ewaluacja procedur istotnie wpływa na moralność podatkową. Na ewaluację procedur składa się ocena funkcjonowania urzędów kontroli skarbowej (sprawiedliwe i życzliwe traktowanie podatników) oraz ocena

³⁹ E. Doyle, J. Frecknall-Hughes, B. Summers, *Research methods in taxation ethics: Developing the Defining Issues Test (DIT) for a task specific scenario*. "Journal of Business Ethics" 2009, 88, s. 35–52.

⁴⁰ E. Kirchler, E. Hoelzl, *Tax behavior* [w:] Ranyard (red.): *Economic Psychology*. Wiley and Sons, New York, 2017, s. 255–271.

sprawiedliwości prawa podatkowego (przekonanie, że obecnie obowiązujące stawki podatkowe pozwalają na prawidłowe, właściwe rozłożenie obciążeń podatkowych). Służby podatkowe mogą traktować błąd w deklaracji jako wyraz intencjonalnego lub nieintencjonalnego uchylania się. Sposób zawiadamiania podatnika, treść i forma listu wyraźnie ukazują charakter relacji. Formalne, grożące surowymi sankcjami powiadomienie sytuuje jednostkę w roli podejrzanego, oszusta. Poczucie stałej kontroli i brak zaufania negatywnie wpływają na wewnętrzną motywację podatników, na moralność obywatelską. W szczytującej się wysoką moralnością podatkową Szwajcarii zdecydowana większość inspektorów skarbowych uważa, że ujawnione w deklaracjach nieprawidłowości są przede wszystkim wynikiem nieintencjonalnych pomyłek i dlatego w celu wyjaśnienia nieścisłości często telefonicznie kontaktują się z podatnikami bądź zapraszają do urzędów, jednocześnie akcentując potrzebę uzyskania dodatkowych informacji, rzadko wspominając o grożących jednostce karach.

Istotna jest również ocena sposobu gospodarowania wpływami z podatków przez rząd. Badania sondażowe i eksperymentalne wykazały, że jeżeli rząd postępuje zgodnie z preferencjami podatników, tym mniejsza jest skłonność do uchylania lub unikania podatków⁴¹. Nieefektywny, nieuwzględniający potrzeb obywateli sposób gospodarowania wpływami z podatków podważa zaufanie do rządu i negatywnie wpływa na wewnętrzną motywację do płacenia podatków, czyli moralność podatkową. Relacje podatek-państwo nie ograniczają się do perspektywy proceduralnej, ale obejmują również ocenę wymiany i sprawiedliwość wyników, czyli sprawiedliwości dystrybucyjnej. Wskazuje się na bezpośredni pozytywny związek łączący sprawiedliwość dystrybucyjną z płaceniem podatków. Mając na uwadze związki łączące moralność podatkową z zachowaniem podatników, można oczekiwać istotnych relacji, łączących sprawiedliwość dystrybucyjną z moralnością podatkową. Poczucie sprawiedliwości dystrybucyjnej opiera się na ewaluacji sprawiedliwości poziomej i pionowej podatków oraz ocenie wymiany, jaka zachodzi między jednostką a państwem. Podatnicy porównują własne obciążenia z obciążeniami osób, które uzyskują podobne (sprawiedliwość pozioma) lub odmienne (wyższe, niższe) dochody (sprawiedliwość pionowa).

Inną kategorią subiektywnej oceny sprawiedliwości dystrybucyjnej podatków jest ocena wymiany między jednostką a państwem. Zgodnie z teorią równowagi ważną motywację jednostki stanowi poczucie sprawiedliwej wymiany. Jednostki porównują wkłady, który wnoszą, z otrzymanymi rezultatami. Jeżeli bilans wypada na niekorzyść danej osoby, odczuwa ona silny dyskomfort. Im większy dyskomfort odczuwa jednostka, tym silniejsza jest jej motywacja do redukcji tego stanu. W odniesieniu do podatków to równowaga między korzyściami

⁴¹ J. Slemrod, *Cheating ourselves, The economics of tax evasion*. "Journal of Economic Perspectives" 2007, 1, s. 25-48.

osiągany przez jednostkę i jej wkładem sprawia, że system podatkowy oceniany jest jako sprawiedliwy. Jeżeli zaś spostrzegany wkład na rzecz państwa przewyższa spostrzegane zyski, wtedy jednostka może zarówno ograniczać własny wkład, jak i dążyć do zwiększenia swoich korzyści.

Badacze zajmujący się podatkami interesują się przede wszystkim subiektywną sprawiedliwością systemu podatkowego, czyli tym, co ludzie faktycznie odczuwają jako słuszne i sprawiedliwe. Poszukując odpowiedzi na pytanie dotyczące sprawiedliwości podatków można przyjąć różne perspektywy oceny⁴². Pierwszą z nich jest perspektywa wymiany, czyli ocena korzyści uzyskiwanych w zamian za wkłady w postaci płaconych podatków. Kolejną dymensją to sprawiedliwość ciężarów podatkowych, czyli ocena własnych obciążeń podatkowych. Szacowanie obciążeń własnych i osób uzyskujących podobną wysokość dochodów jest miarą poziomej sprawiedliwości podatków. Z kolei wynik porównywania wielkości płaconych podatków z obciążeniami osób dysponujących innymi dochodami niż jednostka, tworzy wskaźnik sprawiedliwości pionowej. W modelach analitycznych użyteczności przewiduje się, że płacenie podatków jest funkcją zysków wiążących się z dostępem do usług finansowanych przez państwo. Podatnicy niechętnie wywiązują się ze swoich zobowiązań, gdy wzrasta ich udział w finansowaniu dochodów państwa (kwota płaconych podatków) oraz gdy są przekonani, że ich zachowanie nie wpływa na podaż dóbr publicznych⁴³. Zgodnie z podstawowymi założeniami teorii sprawiedliwości, liczy się nie tylko efekt ekonomiczny, ale także ocena wymiany między jednostką a państwem, czyli ocena proporcji poziomu pobieranych podatków i poziomu usług świadczonych przez państwo. Równowaga między korzyściami i wkładami jednostki sprawia, że system podatkowy oceniany jest jako sprawiedliwy. Jeżeli zaś spostrzegane wkłady na rzecz państwa przewyższają spostrzegane zyski, to jednostka ma poczucie niesprawiedliwości. Może wówczas zarówno ograniczać własne wkłady, jak i dążyć do zwiększenia swoich korzyści. Osoby starsze bilans ten mogą ocenić pozytywnie, bowiem z wiekiem wzrasta konieczność korzystania z usług świadczonych przez państwo, np. w sferze zdrowia, opieki społecznej. Można zatem oczekiwać, że ocena proporcji poziomu pobieranych podatków i poziomu usług świadczonych przez państwo może, wraz z wiekiem, ulegać zmianom. W porównaniu do osób młodych, starsi mogą być w większym stopniu przekonani, że wymiana ta jest bardziej sprawiedliwa.

Znaczącą rolę w percepcji podatków pełni wiedza dotycząca podatków, która obejmuje wiele kwestii, m.in.: świadomości rodzajów płaconych po-

⁴² M. Orviska, H. Hudson, *Tax evasion, civic duty and the law abiding citizen*. "European Journal of Political Economy" 2002, 19, s.83-102.

⁴³ E. Kirchler, *The Economic Psychology of Tax Behaviour*. Cambridge University Press, Cambridge, 2007.

datków, wysokości stawek, rodzaju ulg podatkowych czy wprowadzonych zmian w prawie podatkowym. Złożoność oraz nadmierna elastyczność prawa podatkowego sprawiają, że wielu podatników korzysta z pomocy osób trzecich. Zdecydowanie rzadziej pomoc innych jest niezbędna przy wypełnianiu druku bankowego, pocztowego lub innego formularz opłat, czy napisaniu podania lub notatki. Brak odpowiedniej wiedzy, która uniemożliwia prawidłowe wypełnienie formularza, jest zasadniczym motywem korzystania z usług profesjonalisty. Dopiero w następnej kolejności podatnicy wymieniają chęć uniknięcia sankcji karnych, obniżenia sumy płaconych podatków, redukcji prawdopodobieństwa kontroli oraz skuteczne gospodarowanie czasem. Jedynie niewielki odsetek społeczeństwa dysponuje wiedzą w tym zakresie; zazwyczaj są to osoby bogate i lepiej wykształcone. Przekonania i opinie podatników opierają się często na mitach, wyobrażeniach i nie do końca znanych faktach. Ponadto trudności w zrozumieniu zasad i procedur wzbudzają frustrację, której towarzyszą negatywne emocje zmieniające obraz systemu na bardziej negatywny. Dostarczanie pełnych i wyczerpujących informacji na temat obowiązujących przepisów podatkowych sprawia, że zmienia się świadomość pozaekonomicznych funkcji podatków, co z kolei wpływa na ocenę ich sprawiedliwości. Edukacja fiskalna przyczynia się do tego, że w ocenie sprawiedliwości systemu, podatnicy zaczynają uwzględniać również perspektywę społeczną. Tym samym przestają myśleć jedynie w kategoriach własnych korzyści i strat.

Podsumowanie

Aktywność obywatelska jest wynikiem intuicyjnej analizy sytuacji a jej celem jest troska o interes grupowy. Aktywność obywatelska jest rodzajem aktywności człowieka nakierowanym na interes społeczeństwa. Wyróżnia się dwa rodzaje aktywności: spontaniczną a w jej ramach aktywność progresywną i konstruktywną. Drugi rodzaj to aktywność zorganizowana, rozumiana jako działanie w ramach organizacji społecznych, politycznych i kościelnych. W edukacji obywatelskiej duża rola przypada współdziałaniu obywateli. Przygotowanie jednostki do aktywnego obywatelstwa jest realizowane poprzez przekazywanie treści, które mają przyczyniać się do rozwijania wiedzy i umiejętności oraz postaw. Problematyka organizacji pozarządowych ma rzeczywiste implikacje praktyczne. Wymienić tu można efektywność i sprawność działania.

Bibliografia:

1. Alm J., Togler B., *Culture differences and tax morale in the United States and in Europe*. "Journal of Economic Psychology", 2006.
2. Boje T.P., *Civility and Participatory Democracy*, Cheltenham 2021, 41, Edward Elgar Publishing
3. Butt-Pośnik J., Butt-Pośnik M., Widmaier B., *Uczestnictwo obywatelskie i polityczne – czy mamy do czynienia z efektem przenikania (spill-over effect)* [w:] A. Kordasiewicz, P. Sadura (red.): *Edukacja obywatelska w działaniu*, Warszawa, 2013, 11. H. Hermans, R. Bartels, *Citizenship Education and the Personalization of Democracy*. Routledge, New York, 2020, Wyd. Naukowe Scholar
4. Cortright D., Greenberg M., L. Stone, *Civil Society, Peace and Power*, Lanham, MA, 2016, Rowman & Littlefield Publishers.
5. Dahl R.A., *O demokracji*, Kraków 2000, Wydawnictwo Znak.
6. Declaration: 2020 – A watershed moment for citizenship education in Europe. Networking European Citizenship Education. https://www.nece.eu/wp-content/uploads/2020/11/NECE_declaration.pdf (10.02.2024).
7. Davies T., *NGOs – A New History of Transnational Civil Society*, London, 2015, Hurst & Co.
8. Davies T., *Introducing NGOs and international relations* [w:] T. Davies: *Routledge Handbook of NGOs and International Relations*, New York, 2019, Routledge.
9. Doyle E., Frecknall-Hughes J., B. Summers, *Research methods in taxation ethics: Developing the Defining Issues Test (DIT) for a task specific scenario*. "Journal of Business Ethics" 2009, 88.
10. Edwards M., *Civil Society*, New York 2019, Wiley & Sons.
11. Guentert S.T., T. Wehner, H.A. Mieg, *Organizational, Motivational, and Cultural Contexts of Volunteering*, New York, 2022, Springer.
12. Gaist P., Chau V., *The roles of citizen sector in health and public health* [w:] T. Davies: *Routledge Handbook of NGOs and International Relations*, New York, 2019, Routledge.
13. H. Hermans, R. Bartels, *Citizenship Education and the Personalization of Democracy*, New York 2020, Routledge
14. J. Butt-Pośnik, M. Butt-Pośnik, B. Widmaier, *Uczestnictwo obywatelskie i polityczne – czy mamy do czynienia z efektem przenikania (spill-over effect)*, [w:] A. Kordasiewicz, P. Sadura (red.): *Edukacja obywatelska w działaniu*. Wyd. Naukowe Scholar, Warszawa, 2013,
15. Klamut R., *Aktywność obywatelska jako rodzaj aktywności społecznej – perspektywa psychologiczna*. „Studia Socjologiczne” 2013.
16. Klamut R., *Kwestionariusz aktywności obywatelskiej (KAO) – narzędzie do badania różnych rodzajów aktywności obywatelskiej*, 2015, nr 32, „Psychologia Społeczna”.
17. Kamińska K., *Nauczyciel wychowania przedszkolnego wobec wielokulturowości*, Łódź 2007, Wydawnictwa UŁ.
18. Kirchler E., *The Economic Psychology of Tax Behaviour*, Cambridge, 2007. Cambridge University Press.
19. Kirchler E., Hoelzl E., *Tax behavior* [w:] Ranyard (red.): *Economic Psychology*, New York 2017, Wiley and Sons.
20. Kohlberg L., *Moral stages and normalization* [w:] T. Lickona (red.): *Moral Development and Behavior*, New York 1976, Holt, Rinehart & Winston.

21. Lewicka M., Ways to make people active: The role of place attachment, cultural capital, and neighbourhood ties. "Journal of Environmental Psychology", 2005.
22. Leighton R., Nielsen L., *Student Identity and Citizenship*. Palgrave, 2021, Macmillan, Camden.
23. Leighton R., Nielsen L., *Student Identity and Citizenship.*, Camden, 2021, Palgrave, Macmillan.
24. Omoto A.M., Snyder M., Hackett J.D., *Personality and motivational antecedents of activism and civic engagement*. "Journal of Personality" 2010.
25. Orviska M., Hudson H., *Tax evasion, civic duty and the law abiding citizen*. "European Journal of Political Economy" 2002, 19.
26. Powell F., *The Politics of civil society*, 2013, Bristol University Press.
27. Pornschlegel S., Zels S., *Ochrona wartości europejskich: Argumenty przemawiające za utworzeniem Europejskiej Agencji ds. Edukacji Obywatelskiej*. European Policy Center, 2020. https://www.epc.eu/content/PDF/2020/Citizenship_education_PL.pdf (10.02.2024).
28. Skarżyńska K., Henne K., *Szkoła, media, kapitał społeczny. Jak korzystanie z mediów różnicuje kapitał społeczny różnych środowisk szkolnych*, 2007, nr 8, „Przegląd Psychologiczny”.
29. Saunders C., *NGOs and Social Movement Theory* [w:] T. Davies: *Routledge Handbook of NGOs and International Relations.*, New York, 2019, Routledge.
30. Slemrod J., *Cheating ourselves, The economics of tax evasion*. "Journal of Economic Perspectives" 2007.
31. Takemura K., *Foundations of Economic Psychology.*, New York, 2019, Springer.
32. Wenzel M., *Motivation or rationalization*. "Journal of economic Psychology" 2005, 26,
33. Westheimer J., Kahne J., *What kind of citizen? The politics of educating for democracy*. "American Educational Research Journal", 2004.
34. Yaziji M., *NGOs and Corporations.*, Cambridge 2009, Cambridge University Press.
35. Żegnałek K., *Edukacja wobec wyzwań demokratycznego państwa* [w:] A. Karpińska, K. Borawska-Kalbarczyk (red.): *Horyzonty rozwoju edukacji w dialogu i perspektywie.*, Warszawa 2011, Wyd. Difin.